

УДК 811.161.22 367.4

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ ПЕРЕХОДИ СИНТАКСЕМИ “PRAEN + N_{gen}” З ВИХІДНОЮ СЕМОЮ ДИСТАНТНОГО ВИХІДНОГО ПУНКТУ РУХУ

Хомич В.І., Сидоренко Т.М.

У статті розглядаються транспозиційні переходи синтаксеми “praen + N_{gen}”. Вирізняються її типові та нетипові позиції. Визначаються чинники цього процесу. Ключові слова: транспозиційні переходи, синтаксема “praen + N_{gen}”, типова та нетипова позиція, чинники процесу.

В статье рассматриваются транспозиционные переходы синтаксемы “praen + N_{gen}”. Различаются ее типичные и нетипичные позиции. Определяются факторы этого процесса.

Ключевые слова: транспозиционные переходы, синтаксема “praen + N_{gen}”, типичная и нетипичная позиция, факторы процесса.

The transposition transition of the syntactic seme “praen + N_{gen}” are examined in the article. Its typical and not typical positions are defined. The signs of this process are determined.

Key words: the transposition transition, the syntactic seme “praen + N_{gen}”, typical and not typical positions, the signs of process.

Одним із провідних підходів до вивчення родового відмінка з прийменниками є функціональний, який останнім часом стає панівним в україністиці. Він тісно пов'язаний із трактуванням поняття “синтаксична функція”, що відображає поведінку відповідних одиниць у позиційній моделі речення.

Проблема типового функціонування словоформ, виражених “prer + N_{gen}”, знайшла своє відображення в наукових розвідках Є.К.Тимченка [23], А.С.Колодяжного [14], А.П.Грищенка [12], І.Р.Вихованця [5–9], З.І.Іваненко [13].

Хоч типове вживання прийменникового родового відмінка досліджувалося досить активно, проте роботи з нетипового функціонування цих одиниць містять лише фрагментарні відомості про їх атрибутивність [5–9]. Поки що немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого аналізованій темі. Мета наукового пошуку полягає у з'ясуванні чинників, які стимулюють розвиток вторинної функції.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що на основі теорії функціональної транспозиції [1; 2; 8] з'ясовано принципи переходу синтаксем із формально-синтаксичної площини у семантико-синтаксичну, що виявляється у зміні функцій цих одиниць.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використанні у викладанні синтаксису

сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсемінарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках з української мови.

Центральною серед семантико-граматичних позицій родового прийменникового виступає його напівпериферійна семантико-граматична позиція в словосполученні, у якій прийменники та родовий відмінок іменників указують на вихідний пункт руху [2, с. 102]. Це значення виражене родовим відмінком із 1) дистантними прийменниками (від (од), з-за (із-за), з-над (із-над), з-понад, з-під (із-під), з-під (із-під), з-перед (з-поперед), з-позад, з-поза) та 2) контактними (з (із, зі), зсередини (ізсередини), з-посеред, з-межи (з-між), з-поміж (з-помежи), з-проміж). Дистантність позначається таким чином: а) з орієнтацією на конкретну сторону предмета, де прийменники уточнюють локалізацію вихідного пункту руху (з-за (із-за) – рух із протилежного боку предмета; з-над (із-над), з-понад – спрямування руху з місця над предметом; з-під (із-під), з-під – напрям руху з місця під нижньою частиною предмета; з-перед, з-поперед – рух із місця перед предметом; з-позад, з-поза – рух із місця за предметом); б) без орієнтації на конкретну сторону предмета, що виражено прийменником від (од), який фіксує рух від крайньої точки предмета. Контактний вихідний пункт руху акцентується прийменниками з (із, зі), зсередини (ізсередини), з-посеред, з-між (з-межи), з-поміж (з-помежи),

з-проміж), які позначають переміщення зсередини, з поверхні об'єкта чи з місця, що оточене рядом предметів.

Саме ці словоформи підлягають транспозиційним перетворенням, на ґрунті яких виникають вторинні синтаксичні значення. Функціональні транспозиції відбуваються у процесі згортання присудка вихідного речення (дієслова пересування, зміни місцеположення, виявлення певного стану чи ознаки, мовлення, сприймання, руху) чи його трансформації.

1) Транспоновані словоформи з вихідною семою дистантного вихідного пункту руху.

а) Зазначені моделі з указівкою на конкретну сторону просторового орієнтира.

$$V_f + \text{з-за (із-за)} + N_{\text{gen}} \rightarrow N + \text{з-за (із-за)} + N_{\text{gen}}$$

Просторове значення (напрямок переміщення, дії з протилежного чи зворотнього боку) прийменниково-відмінкової форми “з-за (із-за) + N_{gen} ” виступає нечітко окресленим у структурі похідного словосполучення, яке кваліфікується як результат синтаксичної деривації: “А над краєм журавлі з лиману, а в долині хвиля з-за туману, А Дніпро клекоче ген по волі, Як і я, шукає щастя-долі!” (А.С.Малишко) або як наслідок трансформаційних процесів: “Вчував жагучий поклик з-за Дніпра, Та залишити матір був не в силі” (П.М.Воронько). Чіткі локативні відношення виявляє синтаксема “з-за (із-за) + N_{gen} ” у межах вербально-субстантивних словосполучень при дієслівних лексемах на позначення стану, ознаки, мовлення, сприймання, руху, дії тощо: “А з-за моря місяць визирає...” (Остап Вишня).

Як засвідчує фактичний матеріал, залежні іменники називають: елементи рельєфу: “Їх, мабуть, тривожать і ці турли хмар, низько навислих над трасою, і потужні спалахи грозового світла із-за вугільно-темного лісу...” (О.Гончар); водне середовище: “Чорна хмара з-за Лиману Небо, сонце криє” (Т.Г.Шевченко); будівлі, їх частини: “Потрібно знайти вихід із-за хліва”, – постійно повторював поранений солдат.

$$V_f + \text{з-над (із-над), з-понад} + N_{\text{gen}} \rightarrow N + \text{з-над (із-над), з-понад} + N_{\text{gen}}$$

Фактичний матеріал засвідчив незначні функціональні переміщення конструкцій “з-над (із-над) + N_{gen} ”, “з-понад + N_{gen} ”. Остання словоформа виступає в ролі залежного компонента субстантивного словосполучення з тим же значенням, що й попередня (спрямування руху з місця над предметом), але з відтінком дистрибуції. У структурі похідного субстантивного словосполучення, породженого згортанням присудка – дієслова руху, атрибутивно вживаються “з-над (із-над) + N_{gen} ”, “з-понад + N_{gen} ” при головних компонентах (непохідних іменниках) на позначення середовища чи сукупності предметів, звідки хтось або щось виходить, виділяється. Залежні лексеми можуть бути різної семантики, зокрема назвами космічних об'єктів: “...Щоб з-понад моря повітря набрати і звуком могутнім Оповістити країни – на сході й на заході сонця” (М.К.Зеров) → “Заглиблений у книг нових і давніх стоси, Він слухав голоси з низин і з-понад хмар” (М.Т.Рильський).

$$V_f + \text{з-під (із-під), з-попід} + N_{\text{gen}} \rightarrow N + \text{з-під (із-під), з-попід} + N_{\text{gen}}$$

Первинною функцією для прийменниково-відмінкових форм “з-під (із-під) + N_{gen} ”, “з-попід + N_{gen} ” є вираження просторових відношень у приприсудковій позиції. Саме в такій типовій позиції й реалізується первинне значення словоформи, тобто позначення дії, руху з місця, чим-небудь прикритого зверху. Це значення, на думку В.Г.Войцехівської, реалізується при обмеженій групі дієслів, що виражають спрямованість руху [10, с. 79]: “Справді, вона в скруті, але Україна вийшла з-під її кормиги” (Н.С.Рибак).

Прийменникові конструкції виражають вторинну (атрибутивну) функцію, не змінюючи вихідної форми: “Тече вода з-під явора яром на долину” (Т.Г.Шевченко) → “Й жива вода з-під явора в долині Тобі – як ліки, добрі і єдині” (А.С.Малишко). Функціональні переходи зумовлені контекстуальними потребами мовця. Так, для швидкої передачі блоку інформації у вихідному реченні згортається чи модифікується в іменник присудок дії, руху, стану.

Іменники, що входять до складу залежного компонента похідного субстантивного словосполучення, позначають: назви головних уборів, одягу: “Так втілилася Батьківщина В уста, в шаблі крилатих брів, В паже волосся з-під хустини, В ходу, що леготить, як спів” (А.С.Малишко); рослин: “Нема більше в сундучку райдужних нетутешніх черепашок та густих лускуватих шишок з-під сосен-піній...” (О.Т.Гончар); явищ природи: “Уночі над річку вийду – зорі, зорі, височінь, Плюскіт з-під туману!” (П.Г.Тичина); конкретних предметів: “Переїде довгим кроком через кужню і тільки втягне ніздриями запах з-під покришок, ніби чоловік, не спитавши, не поцікавившись, що буде на обід” (І.Вільде); частин людського тіла: “І довжелезний список спалених живцем викрешував сльозу з-під зіниць” (А.Г.Шкуліпа).

б) Прийменниково-відмінкові форми, що в типовому оточенні позначають дистантний вихідний пункт руху без указівки на просторовий орієнтир.

$$V_f + \text{від (од)} + N_{\text{gen}} \rightarrow N + \text{від (од)} + N_{\text{gen}}$$

В атрибутивній функції вживається просторовий родовий із прийменником *від (од)*. Вихідною позицією для моделі “від (од) + N_{gen} ” є приприсудкова, у якій вона функціонує в ролі локативної синтаксеми й уживається на позначення “місця чи предмета, від яких спрямовується дія, рух або відбувається переміщення когось, чогось” [20, с.252]: “Від шляху долинув гул моторів” (В.А.Шевчук). Зазначена словоформа потрапляє в присубстантивну позицію в результаті згортання присудка вихідного елементарного речення зі значенням спрямованої дії, руху (*йти, надходити, рухатися, пролягати, вести, котитися* тощо): “До Києва надійшла звістка Володимирові та Данилові від Володислава” (В.А.Шевчук) → *Звістка від Володислава засмутила Володимира та Данила*.

Серед залежних іменників виділяються групи слів на позначення: будівель: “І перші стежечки від хати В стерні осінній між полів, І рідний запах рутим'яти, І срібні сурми журавлів, І скрип полоззя на морозі, Сльота і ранки голубі – Все заплелось в тій дорозі, В моїй довірній судьбі” (А.С.Малишко); природних явищ: “Червоний світ од заходу облив і коня, й верхівця” (І.С.Н.-Левицький); рослин: “Й одразу якось поглибшали та пострашнішали тіні від дерев, і стали

ступати вперед, наче за кожним кущем чатувало щось грізне і невмолиме” (Є.П.Гуцало); водного середовища: “Волога од ручая, слів птаства й самотина поволі його розрадили, угомонили” (В.А.Шевчук); населених пунктів: “Дорогою від Жалобеччини чвалом промчав якийсь кінний відділ” (С.В.Руданський).

2) Транспоновані прийменникові конструкції на позначення контактного вихідного пункту руху.

$V_f + z (iz, zi) + N_{gen} \rightarrow N + z (iz, zi) + N_{gen}$

Конструкція “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ” у первинній (обставинній) позиції конкретизує місце та простір, звідки спрямовані дія, рух. Локативне значення реалізується в приприсудковій при префіксованих, рідше безпрефіксованих, дієсловах руху: “Приїду з поля – діти пообсідають, як той горох” (В.А.Шевчук). Крім дієслів зазначеної семантики, уживаються лексеми зі значенням фізичної, спрямованої дії, сприймання (дивитися з вікна, гукнути з гаю).

Крім обставинної, прийменниково-відмінкова форма “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ” виконує атрибутивну функцію. Таку вторинність слід розглядати як переміщення моделі “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ” із локативним значенням у присубстантивну позицію. Її функціонування в ролі залежного компонента субстантивного словосполучення ілюструє зовнішню формально-граматичну нейтралізацію й ускладнення семантичних ознак просторовості додатковими атрибутивними: “Коли ж спалено й ту, то прийшли вісті з Вишгорода” (П.А.Загребельний) → “Вітальна телеграма з Москви від Васи Молокана лише краєчком відкривала бентежні таємниці минулого” (С.І.Олійник).

М.М.Богдан указує, що залежні іменники належать до різних семантико-граматичних груп [4, с. 37]. На досліджуваному матеріалі виділяємо номінації на позначення: елементів рельєфу: “Було... Не вернеться сваволя, А все ж вчувається мені Той материнський плач із поля В святій, у рідній стороні” (А.С.Малишко); населених пунктів: “І ту вістку ждану з села Із тривогою став я читати” (С.І.Олійник); держав: “Ще трохи – й майже степовий, нестримний ось в груди вдарить вітер з України” (Є.Ф.Маланюк); сторін світу: “Тільки сів він у стремено – хмара з заходу як тіль” (П.Г.Тичина); річок: “...[Микуличі] ховалися від степових вітрів і від вітру з Дніпра між безлісих, вигорілих за літо пагорбів” (В.Г.Дрозд).

Прийменниково-відмінкова форма “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ” може виражати також локативне значення у типовій позиції (при дієсловах руху, переміщення) – місце, предмет, з поверхні якого хтось або щось відокремлюється, відходить: “У нас поки що так: хто робить, той і має. З неба не падає нікому” (В.Г.Дрозд). Це ж лексичне значення без модифікації конструкція “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ” виражає в присубстантивній позиції, у яку переміщується в результаті згортання присудка зі значенням руху: “- Ти не дуже... Бо й мене знають там, де треба, – кривить губи і кольне: – Манить зірка з неба” (С.І.Олійник). Залежний іменник має просторову семантику.

$V_f + z (iz, zi)$, зсередини (ізсередини),

з-посеред + $N_{gen} \rightarrow$

$N + z (iz, zi)$, зсередини (ізсередини),

з-посеред + N_{gen}

Функціональна транспозиція з-поміж зазначених прийменниково-відмінкових форм, як засвідчує

досліджуваний матеріал, властива лише конструкції “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ”. Ці словоформи позначають предмет, середовище, зсередини яких спрямована дія чи рух. Із такою просторовою семантикою “ $z (iz, zi) + N_{gen}$ ” уживається в субстантивному словосполученні для характеристики головного компонента (власне іменника): “Лист із тундри Ганна Остапівна відкладає окремо: цьому неодмінно треба відповісти” (О.Т.Гончар). Субстантивне словосполучення (лист із тундри) – це трансформ елементарного простого речення зі згорнутим присудком на позначення руху. Відзначаємо, що найуживанішими у вербально-субстантивних словосполученнях із прийменником $z (iz, zi)$ є дієслова з префіксом *ви-*, який є маркером спрямування дії чи руху зсередини чогось [10, с. 29]: “Вийде хазяїн з хати, уже й з нами, з коровами!” (Остап Вишня) → “То поясніть і мені, завдяки чому людина з печери зуміла так круто підвестись, по яких щаблях ішла вона з темних тих прачасів до своїх вершин” (О.Т.Гончар). У приіменниковому зв’язку сема ‘спрямування дії, руху’ втрачається, конструкція набуває нового значення – атрибутивного.

Семантично залежні іменники є назвами природних станів: “І костокрилі кажани із пільми над головою шурхають мені” (Л.В.Костенко); конкретних предметів: “Хряпкові звуки з труб гупали в тісних вербових стінах вулиці, набридали ритмами військового маршу” (І.Ле); “Бджіл з колод монастирських до себе зманюють...” (Н.С.Рибак); просторових об’єктів: “Скажімо, він вважає, що нам, землянам, потрібен який-небудь сигнал із всесвіту чи навіть з’ява позаземних пришельців – щоб нарешті нас об’єднати” (О.Т.Гончар); установ, інстанцій: “Його рік, без сумніву, попаде під мобілізацію, тоді Антон не даремно буде чекати інструкції з комітету” (П.Й.Панч).

У функціонально-транспозиційній підгрупі вихідного пункту руху прийменниково-відмінкові форми “з-перед + N_{gen} ”, “з-поперед + N_{gen} ”, “з-посеред + N_{gen} ”, “з-між (з-межи) + N_{gen} ”, “з-між (з-межи), з-проміж + N_{gen} ”, “з-поміж (з-помежи), з-проміж + N_{gen} ” функціонують лише в позиції обставини: “Ізяслав самим поглядом показав отрокам, щоб мерщій прибрали з-перед очей гідких карликів, знаючи, що Дулібові незносно дивитися на нівечення людської природи, для виліковування якої він віддає своє життя” (П.А.Загребельний). Решта конструкцій – “з-позад + N_{gen} ”, “з-поза + N_{gen} ”, “зсередини (ізсередини) + N_{gen} ” – несистематично виконують вторинну, атрибутивну, функцію. Вона є наслідком згортання присудка зі значенням руху та переміщення синтаксеми в присубстантивну позицію: “Петрило вичовгав з-позад боярства...” (П.А.Загребельний) → Голос з-позад боярства вимагав конкретної відповіді у доповідача.

Отже, транспозиційні словоформи з вихідною семою дистантного вихідного пункту руху неоднорідні щодо активності у зазначеному процесі. Найбільш активними є моделі з указівкою на конкретну сторону просторового орієнтира, потім – приіменникові конструкції на позначення контактного вихідного пункту руху. Малоактивними вважаємо приіменниково-відмінкові форми, що в типовому оточенні позначають дистантний вихідний пункт руху без указівки на просторовий орієнтир.

Література

1. Андерш Й. Ф. Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників відмінкового синтаксису / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 19–25.
2. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г. Н. Акимова. – М. : Высш. школа, 1990. – 168 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
4. Богдан М. М. Субстантивні словосполучення із залежним компонентом “прийменник з + родовий відмінок” у сучасній українській літературній мові / М. М. Богдан // Українське мовознавство. – 1977. Вип. 5. – 1977. – С. 35–41.
5. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
6. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов) / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 17–24.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
8. Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 65–71.
9. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
10. Войцехівська В. Г. Прийменникове керування дієслів переміщення з префіксом з- (зі-, із-, с-) / В. Г. Войцехівська // Лексична і граматична деривація в українській мові : зб. наук. пр. / [зав. ред. кол. Г. М. Удовиченко]. – К. : КДПІ ім. М. Горького, 1983. – С. 77–82.
11. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
12. Грищенко А. П. Обставини / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 207–224.
13. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. ; Одеса : Вища шк., 1981. – 143 с.
14. Колодяжний А. С. Прийменник / А. С. Колодяжний. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
15. Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. ст. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 456 с.
16. Мельничук А. С. Порядок слов и синтаксическое членение предложений в славянских языках / А. С. Мельничук. – К., 1958. – 97 с.
17. Моренець В. В. Атрибутивні словосполучення у сучасній українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук / Моренець В. В. ; Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1963. – 406 с.
18. Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация / Л. Н. Мурзин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.
19. Плющ М. Я. Значення відмінкових форм іменника / М. Я. Плющ // УМЛШ. – 1970. – № 8. – С. 23–29.
20. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1941. Т. 4 : Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. – 1941. – 320 с.
21. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
22. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
23. Тимченко Є. К. Функції генетива в южно-русской языковой области / Є. К. Тимченко. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. – 278 с.
24. Хомич В. І. Функціональна диференціація прийменниково-відмінкових форм у структурі простого речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Хомич В. І. ; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.